BOSHLANG‘ICH SINF O‘QUVCHILARINING LEKSIK KOMPETENSIYASINI KOMIKSLAR ORQALI RIVOJLANTIRISHNING ILMIY-NAZARIY ASOSLARI

Nishonova Xurriyat Tojiddinovna
Namangan davlat pedagogika
Institute Xorijiy tillar kafedrasi o’qituvchisi
DOI: https://doi.org/10.5281/zenodo.23976082

Annotatsiya. Maqolada boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining leksik kompetensiyasini komikslar vositasida rivojlantirishning ilmiy-nazariy asoslari tahlil qilinadi. Vizual va verbal axborotning uyg‘unligi bolaning yangi so‘zlarni anglashi, xotirada saqlashi va nutqda qo‘llashiga ijobiy ta’sir ko‘rsatishi asoslab beriladi. Tadqiqot kognitiv, konstruktivistik va multimodal yondashuvlarga tayanadi. Natijada leksik kompetensiyaning tarkibiy qismlari, komiksning didaktik imkoniyatlari, uni darsga tatbiq etishning pedagogik tamoyillari va bosqichli modeli aniqlanadi.

Kalit so‘zlar: leksik kompetensiya, komiks, boshlang‘ich ta’lim, lug‘at boyligi, multimodal ta’lim, vizual o‘qitish.

Kirish

Bugungi ta’lim tizimida o‘quvchining til kompetensiyalarini rivojlantirish ustuvor vazifalardan biridir. Leksik kompetensiya so‘zlarning ma’nosini bilish, ularni to‘g‘ri tanlash va muloqot jarayonida o‘rinli qo‘llash qobiliyatini anglatadi. Boshlang‘ich sinfda lug‘at boyligi tez shakllanadi, shu sababli bu davrda qo‘llanadigan metodlar bolaning keyingi ta’lim muvaffaqiyatiga bevosita ta’sir qiladi. Lug‘at boyligi o‘qish tushunchasi, yozma va og‘zaki nutq sifati hamda barcha fanlarni o‘zlashtirish darajasi bilan chambarchas bog‘liq.

Zamonaviy o‘quvchilar vizual axborotni ko‘proq qabul qiladigan muhitda o‘sadi. An’anaviy usullar, ya’ni matnni yodlash va ro‘yxat bo‘yicha so‘z o‘rganish ko‘pincha bolaning qiziqishini uyg‘otmaydi, natijada so‘zlar mexanik yodlanib, faol nutqqa o‘tmay qoladi. Bu ilmiy-pedagogik muammoni keltirib chiqaradi: lug‘at ustida ishlashni qiziqarli, kontekstli va esda qoladigan shaklga qanday keltirish mumkin?

Komikslar bu muammoga samarali yechim bo‘la oladi. Ular rasm, qisqa matn va syujetni birlashtirib, so‘z ma’nosini vizual kontekst orqali

ochib beradi. Komiks bolaga tanish janr bo‘lgani uchun motivatsiyani oshiradi, qahramonlar va vaziyatlar esa so‘zni hayotiy vaziyat bilan bog‘lashga yordam beradi. Nazariy jihatdan bu yondashuv quyidagilarga asoslanadi:

- **Ikkilamchi kodlash nazariyasi (A. Paivio):** axborot ham so‘z, ham obraz shaklida kodlansa, yaxshiroq eslab qolinadi.
- **Multimedia orqali o‘rganish nazariyasi (R. Mayer):** matn va tasvir uyg‘un berilganda o‘zlashtirish kuchayadi.
- **Ijtimoiy-madaniy yondashuv (L. S. Vygotskiy):** til muloqot va kontekstda, yaqin rivojlanish zonasida rivojlanadi.
- **Kirish gipotezasi (S. Krashen):** tushunarli kontekstdagi til materiali o‘zlashtirishni osonlashtiradi.
- **Komiks nazariyasi (S. McCloud):** komiks tasvir va so‘zning o‘zaro to‘ldiruvchi tizimi sifatida talqin qilinadi.

Shunga qaramay, o‘zbek tilida boshlang‘ich sinf leksik kompetensiyasini komikslar orqali rivojlantirishning nazariy asoslari tizimli o‘rganilmagan. Bu mavzuning dolzarbligini belgilaydi.

Tadqiqot maqsadi: boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining leksik kompetensiyasini komikslar yordamida rivojlantirishning ilmiy-nazariy asoslarini aniqlash va asoslash.

Tadqiqot vazifalari:

1. “Leksik kompetensiya” tushunchasining mohiyatini ochish;
2. Komiksning didaktik imkoniyatlarini nazariy jihatdan tahlil qilish;
3. Komikslardan foydalanishning pedagogik tamoyillarini belgilash va ish bosqichlarini modellashtirish.

Metodlar

Tadqiqot nazariy-tahliliy xarakterda bo‘lib, quyidagi metodlardan foydalanildi:

- **Adabiyotlar tahlili:** psixologiya, pedagogika, lingvodidaktika va komiks tadqiqotlariga oid ilmiy manbalar o‘rganildi;
- **Tushunchaviy tahlil:** “leksik kompetensiya”, “lug‘at boyligi”, “multimodal matn”, “komiks” tushunchalarining mazmuni aniqlashtirildi;
- **Qiyosiy tahlil:** turli nazariy yondashuvlarning komiksga tatbiq etilish imkoniyatlari taqqoslandi;

- **Sintez va modellashtirish:** tahlil natijalari asosida didaktik tamoyillar va ish bosqichlari modeli ishlab chiqildi.

Manbalar tanlashda quyidagi mezonlarga amal qilindi: nazariyaning fundamental ahamiyati, boshlang‘ich yosh davriga (6–10 yosh) tegishliligi va til o‘qitishga tatbiq etilishi. Tadqiqot ob’ekti sifatida boshlang‘ich sinflarda ona tili va o‘qish darslarida lug‘at ustida ishlash jarayoni, predmeti sifatida esa komiksning leksik kompetensiyani rivojlantirishdagi didaktik imkoniyatlari olindi.

Natijalar

3.1. Leksik kompetensiyaning mohiyati va tarkibi

Tahlil leksik kompetensiyani bir necha o‘zaro bog‘liq tarkibiy qismdan iborat murakkab tizim sifatida ko‘rsatdi. Birinchisi, **retseptiv lug‘at**, ya’ni eshitilgan yoki o‘qilgan so‘zni tushunish. Ikkinchisi, **produktiv lug‘at**, ya’ni so‘zni nutqda mustaqil qo‘llash. Bundan tashqari, so‘zning ma’nosi (ko‘p ma’nolilik, sinonim, antonim), shakli (talaffuzi va imlosi) hamda birikuvchanligi (qaysi so‘zlar bilan birga ishlatilishi) ham kompetensiyaga kiradi (Nation, 2001). Bu holat so‘zni “bilish” bir martalik emas, bosqichma-bosqich chuqurlashib boradigan jarayon ekanini bildiradi.

Boshlang‘ich sinfda leksik kompetensiya quyidagi komponentlarda namoyon bo‘ladi:

Komponent	Mazmuni
Tushunish	so‘z ma’nosini kontekstdan anglash
Eslab qolish	so‘zni xotirada mustahkamlash
Tanlash	vaziyatga mos so‘zni topish
Qo‘llash	so‘zni gap va matnda to‘g‘ri ishlatish
Boyitish	sinonim, antonim, ko‘p ma’noli so‘zlar bilan ishlash

3.2. Komiksning didaktik imkoniyatlari

Nazariy tahlil komiksning leksik kompetensiyani rivojlantirishdagi to‘rt asosiy imkoniyatini aniqladi.

Birinchidan, kognitiv imkoniyat. Paivioning (1986) ikkilamchi kodlash nazariyasiga ko‘ra, so‘z va unga mos obraz xotirada ikki alohida, lekin o‘zaro bog‘langan kanal orqali saqlanadi. Komiksda yangi so‘z tasvir bilan birga beriladi, bu esa xotiradan qayta chaqirish ehtimolini oshiradi. Mayer (2009) tavsiflagan multimedia tamoyillari, xususan matn va rasmning yaqin joylashuvi hamda ortiqcha ma’lumotdan qochish tamoyillari ham komiks sahifasini loyihalashda muhim ahamiyatga ega.

Shu bilan birga, Sweller (1988) ko‘rsatganidek, ish xotirasining hajmi cheklangan, shuning uchun komiksda matn qisqa va kadrlar soddaligi saqlanishi lozim.

Ikkinchidan, kontekstual imkoniyat. Krashenning (1982) fikricha, til materiali o‘quvchi tushunadigan kontekstda berilganda o‘zlashtirish osonlashadi. Komiksdagi kadr, qahramon ifodasi, ishora va vaziyat so‘zning ma’nosini ochuvchi tayanch vazifasini bajaradi. Bola noma’lum so‘zni lug‘atga murojaat qilmasdan, sahnadan taxmin qilib anglay oladi. Bu ayniqsa ko‘p ma’noli so‘zlar va frazeologik birikmalar bilan ishlashda qulay.

Uchinchidan, motivatsion-hissiy imkoniyat. Komiks o‘yin va hikoya elementlarini o‘z ichiga oladi, bu esa boshlang‘ich sinf o‘quvchisining yetakchi faoliyati va yosh xususiyatlariga mos keladi. Qiziqish uyg‘ongan sharoitda diqqat barqarorligi oshadi, o‘quvchi xatodan qo‘rqmasdan faolroq ishtirok etadi.

To‘rtinchidan, kommunikativ-ijodiy imkoniyat. Vygotskiy (1978) qarashlariga ko‘ra, til ijtimoiy muloqotda shakllanadi. Komiks dialoglarga boy bo‘lgani uchun o‘quvchilar rollar bo‘yicha o‘qiydi, personajlar nutqini tahlil qiladi, so‘ngra o‘z komiksini yaratadi. Bunda o‘quvchi retseptiv bosqichdan produktiv bosqichga o‘tadi. Yaqin rivojlanish zonasi doirasida o‘qituvchi va tengdoshlar yordami (scaffolding) so‘zni o‘zlashtirishni tezlashtiradi.

McCloud (1993) komiksni tasvir va so‘zning “bir-birini to‘ldiruvchi” tizimi deb ta’riflaydi. Ya’ni so‘z tasvirda ko‘rinmagan ma’noni, tasvir esa so‘zda ifodalanmagan vaziyatni to‘ldiradi. Aynan shu xususiyat leksik birlikni ko‘p qirrali, ya’ni ham ko‘rib, ham o‘qib, ham aytib o‘zlashtirish imkonini beradi.

3.3. Komikslardan foydalanishning pedagogik tamoyillari

Tahlil asosida quyidagi tamoyillar belgilandi:

1. **Yosh xususiyatlariga moslik tamoyili:** syujet, qahramonlar va til murakkabligi o‘quvchining yoshi va lug‘at zaxirasiga mos bo‘lishi kerak.
2. **Maqsadli leksika tamoyili:** komiks tasodifiy emas, dars maqsadidan kelib chiqib, aniq belgilangan 5–8 ta maqsadli so‘z atrofida tuziladi.

3. **Tasvir va matn uyg‘unligi tamoyili:** rasm so‘z ma’nosini ochishi kerak, uni shunchaki bezamasligi lozim.

4. **Takrorlanish tamoyili:** maqsadli so‘z turli kadr va vaziyatda bir necha marta uchrashi lozim.

5. **Faollik va ijodkorlik tamoyili:** o‘quvchi komiksni faqat o‘qimasdan, to‘ldiradi, davom ettiradi va o‘zi yaratadi.

6. **Bosqichma-bosqich murakkablashtirish tamoyili:** tayyor komiksdan qisman to‘ldiriladigan, so‘ngra mustaqil yaratiladigan komiksga o‘tiladi.

7. **Qadriyatlarga yo‘nalganlik tamoyili:** komiks mazmuni tarbiyaviy ahamiyatga ega bo‘lib, milliy va umuminsoniy qadriyatlarga mos kelishi kerak.

3.4. Leksik kompetensiyani rivojlantirishning bosqichli modeli

Nazariy tahlil natijasida komiks bilan ishlashning to‘rt bosqichli modeli taklif etiladi:

Bosqich	Mazmuni	Rivojlantiriladigan ko‘nikma
1. Tanishuv	komiksni ko‘rish, kadrlardan mavzuni taxmin qilish	kontekstdan ma’no chiqarish
2. Tahlil	maqsadli so‘zlarni topish, ma’nosini izohlash, sinonim va antonim tanlash	so‘z ma’nosini anglash
3. Mustahkamlash	bo‘sh pufakchalarni to‘ldirish, kadrlarni tartiblash, rollar bo‘yicha o‘qish	eslab qolish, so‘zni gapda qo‘llash
4. Ijod	o‘z komiksini yaratish yoki davom ettirish	so‘zni mustaqil nutqda qo‘llash

Bu model retseptiv lug‘atdan produktiv lug‘atga o‘tishni ta’minlaydi va kompetensiyaning har bir komponentini qamrab oladi.

Muhokama

Tahlil natijalari komiksni boshlang‘ich sinfda lug‘at boyligini oshirishning nazariy jihatdan asoslangan vositasi sifatida qarash mumkinligini ko‘rsatdi. Ikkilamchi kodlash va multimedia nazariyalari komiksning kognitiv ustunligini, ijtimoiy-madaniy yondashuv va kirish gipotezasi esa uning kommunikativ hamda kontekstual qiymatini tushuntiradi. Ya’ni komiks alohida nazariyaga emas, bir necha

nazariyaning kesishgan nuqtasiga tayanadi. Bu uning samaradorligi haqidagi farazni kuchaytiradi.

Shu bilan birga, bir qator jihatlarni hisobga olish zarur. Birinchidan, komiks o‘qituvchining mustaqil vositasi emas, balki dars maqsadiga bo‘ysunuvchi qo‘shimcha didaktik vosita. Agar kadr va matn haddan tashqari murakkab bo‘lsa yoki rasm e’tiborni so‘zdan chalg‘itsa, kognitiv yuklama ortib, ta’sir teskari bo‘lishi mumkin. Ikkinchidan, o‘quvchilar tayyor komiksdan kontekst orqali ma’noni “taxmin” qilganda noto‘g‘ri xulosaga kelishi mumkin, shuning uchun o‘qituvchi tomonidan ma’nolarni aniqlashtirish bosqichi zarur. Uchinchidan, o‘zbek tilidagi sifatli, yoshga mos komikslar hali yetarli emas, bu o‘qituvchining o‘zi yoki o‘quvchilar bilan birgalikda komiks yaratishini taqozo etadi.

Tadqiqotning cheklovi uning nazariy xarakterda ekanidir: taklif etilgan tamoyillar va model empirik jihatdan sinovdan o‘tkazilmagan. Kelgusi tadqiqotlarda tajriba-sinov ishlari orqali (tajriba va nazorat guruhlari, kirish va yakuniy diagnostika) modelning samaradorligini aniqlash maqsadga muvofiq.

Amaliy tavsiyalar: O‘qituvchilarga: (1) har bir darsda komiks uchun 5–8 ta maqsadli so‘zni oldindan belgilash; (2) bir komiksda maqsadli so‘zni kamida 3 marta takrorlash; (3) kadrdagi matnni qisqa, jumlalarni sodda saqlash; (4) o‘quvchilar ijodiy komikslaridan sinf “komiks lug‘ati”ni shakllantirish tavsiya etiladi.

Xulosa

Ilmiy-nazariy tahlil quyidagi xulosalarga kelish imkonini berdi:

1. Leksik kompetensiya tushunish, eslab qolish, tanlash, qo‘llash va boyitish komponentlaridan iborat ko‘p qirrali tizim bo‘lib, boshlang‘ich sinfda uni rivojlantirish nutq va umumiy ta’lim sifatiga bevosita ta’sir qiladi.
2. Komiks kognitiv, kontekstual, motivatsion va kommunikativ-ijodiy didaktik imkoniyatlarga ega bo‘lib, ikkilamchi kodlash, multimedia, ijtimoiy-madaniy va kirish nazariyalari bilan ilmiy asoslanadi.
3. Komiksdan samarali foydalanish uchun yosh xususiyatlariga moslik, maqsadli leksika, tasvir va matn uyg‘unligi, takrorlanish, faollik va bosqichma-bosqichlik tamoyillariga amal qilish zarur.

4. Taklif etilgan to‘rt bosqichli model (tanishuv, tahlil, mustahkamlash, ijod) retseptiv lug‘atdan produktiv lug‘atga izchil o‘tishni ta’minlaydi va amaliyotda sinab ko‘rishga tavsiya etiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Krashen, S. D. (1982). *Principles and Practice in Second Language Acquisition*. Oxford: Pergamon Press.

2. Mayer, R. E. (2009). *Multimedia Learning* (2nd ed.). New York: Cambridge University Press.

3. McCloud, S. (1993). *Understanding Comics: The Invisible Art*. Northampton, MA: Tundra Publishing.

4. Nation, I. S. P. (2001). *Learning Vocabulary in Another Language*. Cambridge: Cambridge University Press.

5. Paivio, A. (1986). *Mental Representations: A Dual Coding Approach*. New York: Oxford University Press.

6. Sweller, J. (1988). Cognitive load during problem solving: Effects on learning. *Cognitive Science, 12*(2), 257–285.

7. Vygotsky, L. S. (1978). *Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes*. Cambridge, MA: Harvard University Press.